

**ШЕВЧЕНКОВА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ ЯК КВІНТЕСЕНЦІЯ
САМОСТІЙНИЦЬКОЇ ІДЕЇ КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІВ****Олександр ХОМЕНКО***науковий співробітник відділу української філології НДІУ*

Історико-хронологічна темпоральність першого етапу Українського Відродження розгортається в просторі, позначеному двома хронологічними віхами – роками 1798-м та 1847-м. Перша дата узвичаєно розглядається у вимірах історії красеного письменства, адже саме цим роком в імперській столиці побачила світ «Енеида на малоросійський язык перелиціованная И. Котляревским» [3] – твір, з'явою якого розпочинається період розвитку нової української літератури. Друга – приналежна до оперативного поля дискурсів вже не стільки літературних, скільки політичних і соціально-громадських: рік 1847-й пам'ятний в українській історії насамперед з огляду на розгром царською поліцією Кирило-Мефодіївського братства – першої в модерній історії України політичної групи, яка у програмових засадах своїх піднесла світоглядні імперативи «Молодої України» [1] як органічної і невід'ємної складової європейської визвольної-національної концепції у переддень «весни народів». Піввіковий відтинок нашої історії, відмежований цими «залізними стовпами» книг, подій і сенсів, – то етнокультурна реальність, у модальностях якої українство від активності в просторі літературному (згодом – літературно-культурному) перейшло до етапу політичної роботи, який уможливив як виразне відмежування свого органічно-звичаєвого світу від світу пануючого імперського етносу, так і усвідомлення

неминучості протистояння України та загарбницької Московщини (протистояння, яке, розпочавшись у царині літературній, неодмінно мало продовжитися зударом ідеологічним і насамкінець – мілітарним).

Висловлюючись у термінах та категоріях, притаманних першій половині XIX ст., український рух від безневинного з точки зору імперського істеблішменту зацікавлення словесністю (йдеться не лише про власне художню творчість, а ще більшою мірою – про науковий та культурологічно-світоглядний інтерес до репрезентативних формовиявів слова, де особлива увага приділялася уснопоетичним його регістрам) перейшов до прямої протиурядової конспірації. Конспірації достоту революційної – і найвиразнішим «знаком» революційного характеру цієї конспіративної спільноти (кирило-мефодіївців) піднесли Шевченкові чин та творчість. Його передмова до «Другого Кобзаря» (т. зв. «Седнівського Кобзаря» [10]), написана автором «Великого льоху» у Седневі 8 березня 1847 р., постає під цим оглядом одним із найцікавіших документів української визвольної традиції, інтелектуальною пам'яткою, у якій у найбільш радикально-непримиренній формі урально екзистенційну сюжетність руху національної думки «від словесності до самостійності».

Під цим оглядом необхідною бачиться коротка ретроспектива. Кінець

40-х років XIX ст. – то схилок одного з найдраматичніших періодів українського націєтворчого процесу усієї post-перяславської епохи. Під цю пору імперським централізмом послідовно й неухильно усувалися з історичної арени всі інституції та адміністративні «кластери», які могли б – бодай потенційно! – виступати речниками опозиції до політики уряду в Петербурзі. Була зліквідована Гетьманщина, знищена Січ, скасовано полковий устрій на Лівобережжі та Слобожанщині (протести були, але вони мали локальний характер, не розгорнувшись у масовий спротив, тим більше – у збройний виступ), покріпачено селянство, уніфіковано церковне життя (зокрема – у насильницький спосіб зліквідовано уніатську церкву на Правобережжі), тотально зрусифіковано шкільництво та освіту, скасовано старожитню Магдебургію в Києві, Києво-Могилянську академію перетворено на заклад з підготовки священників-бюрократів для Синодальної Церкви. Звичайно, поряд із цим продовжували (до польського повстання 1830 – 1831 рр., треба підкреслити) існувати певні відмінності у, сказати б, адміністративно-бюрократичному «протоколі» Московщини та інкорпорованих козацьких теренів, проте стосувалися вони саме вищих станів (прирівняної до російського дворянства старшини та вищих прошарків міщанства), які мали бодай якийсь правничо зафіксований політико-юридичний статус. Максимум українських (точніше – малоросійських) домагань у цей час – це оборона залишкових форм старшинського самоврядування: йшлося, отже, про інерційне продовження політичних практик та звичаєвих модальностей Гетьманщини-Малоросії,

яка в останній період свого існування набувала виразних ознак «шляхетської республіки».

Натомість у Європі утверджувалась епоха, початок якій поклала Велика французька революція. Наслідком зумовлених нею світоглядних трансформацій радикально змінився весь європейський цивілізаційний ландшафт: розпочався процес остаточного утвердження своїх «громадянських прав» національною політикою, національною культурою, національним, а не класичистично-становим – письменством. Виклики доби, «горизонтом» якої окреслилась бутність національна, прикликали відповідь, також неминуче розгорнуту у національній системі координат; зрештою, етноси, які сусідили з Україною і найбільше впливали на її історичну долю – польський та російський – також увійшли на зламі XVIII – XIX ст. в період націоналізації своїх як літератур, так і філософських та історіографічних традицій. Ішлося, отже, про доконечну потребу формування в реєстрах українських інтелектуальних стратегій нового, адекватного викликам епохи гранд-нарративу, завдання якого полягало у ствердженні легітимності «Козацької вітчизни» в просторі вже не монархічно-станових, а національних пріоритетів.

Завдання ускладнювалося тим, що політонім «Козацька вітчизна – Малоросія» як маркер ідентичності «старшинських автономістів» поставав на зламі XVIII – XIX ст. виразно амбівалентним. Субстанційна природа етносу, його звичаєвість з її підкреслено відмінним від північного сусіда побутом, господарюванням, багатими мистецькими кшталтами, а найперше – розкішною усною словесністю (що вона своїми

думами та піснями підносила тяглість української історичної традиції, засадничо від московської відмінної), щонайпереконливіше стверджували її, «Козацької Вітчизни», окремішність. Натомість зорієнтовані на станово-бюрократичну ієрархічність соціальні практики імперії вимагали лояльного ствердження приналежності її до імперського цілого як запоруки кар'єрної реалізації. Зенон Когут підкреслює: «Не дивно, що українці водночас заявляли і про єдність із Московією, і про свою окремішність... Можна було висловлювати лояльність до царя, православ'я й Російської імперії і водночас лишатися відданим захисником Малоросії. Насправді вся концепція Малоросії була виправданням численних лояльностей та ідентичностей» [2]. Історіографія, яка утвердилася провідною напрямною у розвитку українознавства кінця XVIII – початку XIX ст., мала відповісти на ці питання, «знявши» амбівалентність вибору в чіткому ототожненні малоросійської ідентичності або з Великоросією (як етнографічно-племінна складова, характеристичні риси якої не виводять її за межі імперії, що вона з монархічно-станової стрімко перетворювалася на підкреслено російську), або з Україною як засадничо протилежною до Московщини національною константою.

Чи спромоглася тогочасна українська історіографія концептуалізувати адекватну відповідь на ці виклики? Ні, бо пряме ототожнення Малоросії з Великоросією суперечило всій традиції «військових канцеляристів» (прикметними під цим оглядом постають і «козацькі літописи», і Семен Дівович з його «Разговором Великороссии с Малороссиею»), натомість їхнє можливе протиставлення

в контексті суспільної ідеології тієї епохи також не мало відповідних ресурсів для свого розгортання. Прикметно, що навіть «История Русов» – політична декларація найрадикальнішого крила козацьких автономістів, незважаючи на те, що її автор відверто засуджує деспотизм московських царів та петербурзьких імператорів, все ж лишається ще в межах парадигматики малоросійської, а не загальнонаціональної: чинник конфесійний відіграє для нього одну із вирішальних ролей, виразно уреальнюється в творі імператив станової демократії, в оптиці якого селянство опиняється за межами «політичного народу», право імператора на володіння козацькими теренами не піддається сумніву. Найголовніше ж – політонім «Україна» бачиться автору «Истории Русов» відверто неприйнятним.

Натомість важливі і перспективні тенденції почали концептуалізуватися в дослідницьких практиках раннього етапу розвитку української фольклористики, насамперед – у діяльності першого видавця героїчних українських дум Миколи Цертелева та у дослідницьких практиках Зоріана Доленги-Ходаковського, який першим підніс збирання й осмислення народної пісенності до рівня світоглядного імперативу інтелектуального пошуку. Подією переломного характеру як в осмисленні словесності, так і в процесах формування уявлень про спільнотну ідентичність та соборність українців стала поява 1827 р. «Малороссийских песен» [4] Михайла Максимовича. Концептосфера утвердженого ним погляду на українську словесність визначала спрямування дослідницької уваги не на окремих стан (козацтво як «політичний народ» Гетьманщини), конфесійну групу

(в концепції «військових канцеляристів» лише православні могли належати до «козако-руського» народу) або певний історичний регіон України (підпорядковане гетьманській адміністрації Лівобережжя), а на часопросторову універсальність соборного буття етносу. Наслідком таких кардинальних світоглядних змін розгортається рух української інтелігенції, яка зосереджує свою увагу довкола спільної загальнонаціональної справи – збирання та вивчення українських пісень. Діяльність вчених та літераторів, які перебували в орбіті дослідницького впливу першого ректора Київського університету, характеризувалася вияскравленням цілої низки визначальних для формування спільнотної ідентичності українців етико-світоглядних настанов та методологічних напрямних: вивчення пам'яток уснопоетичної словесності усвідомлюється ними як визначальне завдання українознавчого пошуку, студіям цих дослідників притаманна широка контекстуальність розмислу, орієнтація на «народність» (репрезентовану насамперед селянством як носієм культурної спадщини), синтез наукових методів дослідження з наснаженою романтичним пафосом націєтворчою декларативністю та візійністю. Закономірним результатом утвердження «школи Максимовича» як визначального явища інтелектуалізму перед-Шевченкової доби стало витворення концептосфери «образу України», у координатах якої український простір окреслювався ареалом поширення живої мови і народної пісні, а не адміністративними кордонами чи конфесійними межами. У такий спосіб інтелектуали виходили за межі суто фольклористичної проблематики й урельнювали концепцію засадничої окремішності народу, яка

стане найважливішою складовою формування світогляду «кирило-мефодіївців» – спільноти, яка вперше в інтелектуальній історії модерної України піднесла ідею не лише культурної, а й політичної суверенності нації.

Шевченкова передмова до «Седнівського Кобзаря» продовжує інтелектуальну традицію «школи Максимовича» – але разом із тим і радикально вивищується над нею, революціонізуючи її ідеологічні доміанти та надаючи їм достоту самостійницького звучання. Потрібно нагадати, що цьому текстові судилася незвична доля: створений генієм у розповні свого високого таланту, він майже відразу після написання потрапив до рук не читачів, а політичної поліції, у таємних сховищах якої йому і судилося бути похованим на більш ніж півстоліття. Та попри це вплив його на українське буття, і то у вимірах не лише літературно-мистецьких, а й історіософських, культурно-світоглядних, навіть суспільно-політичних, урельніввся незрівнянно потужнішим за той, який справили твори, видрукувані в багатьох копіях і своєчасно прочитані та обговорені широким загалом.

Як повище уже зазначалося, передмова до «Другого Кобзаря» була написана у Седневі 8 днем березня 1847 р.: поет планував упродовж найближчого часу благословити в світі ще одну свою поетичну книгу під славнозвісною вже назвою «Кобзар», що складалася б із нових, ще не друкованих творів – поеми «Осика», балад «Русалка» та «Лілея», деяких поезій зі збірки «Три літа», які мали шанси бодай частково пройти цензуру. Прикметно, що лише це видання Шевченка вважав своїм «Другим Кобзарем», а зовсім не видану в 1844 р. петербурзьким

книготорговцем Лисенковим книгу «Чигиринський Кобзарь и Гайдамаки», яка просто повторювала текст «Кобзаря» 1840 р. і до впорядкування якої поет не мав жодного стосунку. Шевченковим сподіванням, однак, не судилося втілитися в життя: менше ніж місяць по тому, 5 квітня 1847 р., до Шевченка на поромній переправі у Києві підходять жандарми, забирають валізу з рукописами – і починається зовсім інший етап у його житті...

Але то все аспекти подієво-фактологічні, над якими вивищується реальність сенсова, яка у цьому випадку і постає найповажнішим чинником. Постає насамперед з огляду на те, що передмова до «Седнівського Кобзаря» – то останній літературний твір, написаний поетом у свій «до-арештний» період. Цей текст, на щастя, не став фіналом, проте став підсумком – і то вагомим, бо підсумувати було що. Шевченкові натовді вже судилося спізнаним свій «Рік високого сонця» [6]: він став автором непроминальних шедеврів – «Послання», «Сну», «Кавказу», він виформовував визвольну ідеологію Кирило-Мефодіївського братства, піднісшись до маєстату не просто надзвичайно талановитого поета, а достоту національного співця. Звичайно, йому не дано було передбачити близький арешт, заслання, неймовірну посмертну славу, проте вже у 1845 р., на схилку періоду «Трьох літ», до поета приходять виразне відчуття (поезії «Заповіт» і «Три літа» – тому симптоматичне підтвердження), що у своєму розвитку він сягає «горизонту», якому затісними стають панівні перед цим в українській культурі дискурси – бурлескно-трагедійний, сентименталістський, романтично-котурновий. Автор «Великого льоху»

усвідомлює, що весь набутий ним духовий досвід вимагає нової концептуалізації, і якщо «Перший Кобзар» 1840 р. був свідченням постановня живої України, яка піднеслася над оспалим етнографізмом упокореної Малоросії, свідченням імпульсивно-чуттєвим, а не розмислово-структурованим (тому він не мав і не міг мати передмови, бо Шевченко ще не став Кобзарем, а ініціатор видання, Євген Гребінка, вочевидь не був постаттю з шеругу геніїв), то передмова до «Другого Кобзаря» як семантичний «ключ» до визначальних світоглядно-метафоричних напрямних цієї книги, книги поета, який «дійшов свого зросту і сили», доглибною логікою розгортання свого екзистенційного нарративу аналітично узагальнює і концепційно структурує бутність «України пробудженої». Поетові, якого соборна душа народу безпомилково ототожнила з архетипічною з'явою Кобзаря, залежало найперше на тому, аби вияскравити спільноті («До вас слово моє, о братія моя українська возлюблена» [10], – ці слова фіксують творення точки відліку Шевченкової системи україноцентричних координат; так вподобана «старшинськими автономістами» Малоросія як простір їхніх станових привілеїв та кар'єрного зростання для Шевченка просто не існує – автентичною реальністю для нього постає лише Україна) національне буття не в оптиці меланхолійного етнографізму, а в його революційно-антиімперському зростанні. Висловлюючись у термінологічних регістрах пізніших епох, це мала бути Україна динамічного «проекту», а не антикварної статички. Саме з цієї причини передмова до «Седнівського Кобзаря» (звичайно, у відповідний спосіб «відформатована» для того, аби цей

текст міг прослизнути крізь цензурні «лещата», але від того не менш містка і пасіонарна) у культурно-цивілізаційних модальностях національного поступу оприявнюється своєрідною квінтесенцією мислительного чину цілої пробудженої Шевченком української інтелігенції Кирило-Мефодіївської доби. Інакше кажучи, мовою пророчого послання («Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної» [10], – у такій тональності, що її оприявнював автор Седнівської передмови, належить писати не стільки вже літераторові, скільки національному пророку) тут було здійснено транскрипцію нуртів «підземної», «воюючої» України, які в Кобзаревому слові вперше по Батурині, Полтаві та Коліївщині відблисками живого вогню прорвалися на поверхню суспільного буття.

Під цим оглядом важливим бачиться насамперед те, що передмова до «Седнівського Кобзаря» не обмежується лише статусом артефакту української літературної критики (хоча й певними своїми обертонами належна до її оперативного поля). Назагал беручи, у Шевченковому творчому доробку аналітично-науковий розмисел над теоретичними проблемами розвитку словесності репрезентовано буквально кількома текстами (натомість у художній його творчості візія українського слова як підстава відродженої України уреальнюється як структурно- і сенсотворча). На відміну від Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша, які у цілій низці окремих студій систематично займалися розробкою питань теорії та історії усної та писемної словесності, Тарас Шевченко не залишив

у своїй творчій спадщині розгорнутих досліджень цієї проблематики, бо академізм ніколи не потенціювався для творця «Кобзаря» визначальним дискурсом: саме тому, до речі, у «Гайдамаках» вразно проглядається іронія стосовно «земляків», які «все письменні, дрюковані» [7]. Вочевидь, маємо вести мову про пріоритетність у Шевченковому доробку вимірів саме поетикально-метаісторичного осягнення формовиявів слова, оприявнених насамперед у художніх текстах – поезіях (серед них за напругою метафоричної інтенсивності безсумнівний пріоритет належить віршеві «На вічну пам'ять Котляревському», що його Омелян Пріцак назвав Шевченковим «першим літературним маніфестом» [5]) та націєоборонній есеїстиці. Передмова до поеми «Гайдамаки» (т. зв. «По мові – передмова» [9], про яку той-таки Омелян Пріцак зазначив, що вона «була уже маніфестом нової української літератури. Це був своєрідний і вагомий маніфест» [5]) та Седнівська передмова – то найдовершеніші в тогочасному українському письменстві взірці такої есеїстики, між полюсами яких розгортається і тяглість неперервної традиції, і концептуалізація нової якості рефлексивного дискурсу. Тут на правду маємо справу з продовженням, але не з повторенням: якщо «Передмова» до «Гайдамаків» (разом із долученим до неї екзерсисом «Панове субскрибенти») в контексті Шевченкових стратегій онтологізації нового статусу красного письменства важлива насамперед утвердженням засадничого демократизму нової літератури, відкиданням спорохнявілої концепції елітарно-старшинської «книжності», опертої і на інші соціальні верстви, і на іншу – відмінну від

живомовної! – лінгвістичну практику («Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще і такі паничі, що соромились своєю благородною фамілією (Кирпа-Гнучкошиєнко-въ) і надрюковать в мужицькій книжці. Далєбі, правда!» [8]), то передмова до «Седнівського Кобзаря» поліфонічно вияскавляє перспективу повносилового розвитку нової людино- і націоцентричної художньої словесності, якій мало залежить на тому, що міркують про неї т. зв. «вищі верстви». «Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, – то тойді і скажете, що «Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський шталт» [10], – у адресованих напівоспалій, напівпробудженій громаді Шевченкових закликів відкинути поверховий етнографізм імітаційної «котляревщини» проявляються естетичні та ідеологічні домінанти нової епохи українського письменства, для adeptів якої імітаційна «українськість» лишається вже перейденим етапом. «Прочитання» дум та пісень у такій системі координат постає своєрідною духовою практикою, за допомогою якої інтелігенція спроможна буде осмислити народну ментальність глибинно і сутнісно. Горизонт, «здійснена мрія» українського письменства у перспективі Седнівської передмови більше не анексуються імперативом «подвійної лояльності» – малоросійської та імперської: Україна та її

національна словесність в осмисленні Шевченка – це не те, що давніше існувало, однаке натепер у реальному світі, системі реальних політичних і культурних модальностей не має жодного шансу на подальше продовження свого буття, а те, що було, є і вовіки перебуде.

То був крок справді революційний, бо у добу, яка передувала Шевченковій, збирання всіляких «антиків» на кшталт українських народних пісень могло в парадоксальний спосіб доповнюватись міркуваннями про безперспективність творення літератури, а тим більше наукових студій, українською мовою. Саме Шевченкові судилося окреслити нову «лінію розмежування», яка відтоді почала проходити по іншій межі – визнання або невизнання українського майбутнього. Відтак праця для пробудження України, наголошує автор передмови» до «Седнівського Кобзаря», – це не вислід романтичної моди, не данина ностальгії, а екзистенційний вибір людини, якого вона не може зрєктись, не зрікшись перед цим самої себе: «Горе нам! Безуміє нас обуяло отим мерзеним і богупротивним панством. Нехай би вже оті Кирпи – гнучкошиєнки сутяги – їх Бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до зачаття во утробі матерній, осудив киснуть і гнить в чорнилах, а то мужі мудрі, учені. Проміяли свою добру рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще і – въ додали... Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте розумно, во ім'я матері нашої України безталанної» [10].

«А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди» [10], – ці рядки підносяться як

семантична доміантна і концептуальне осердя «внутрішнього сюжету» Шевченкової передмови, накреслюючи напрямні подальшого розвитку українського письменства. Бо цей-таки засадничий Шевченків імператив, переростаючи межі суто літературного побутування (власне, «писання» як особлива духовна практика у перспективі утвердження «Молодої України», система світоглядних координат якої не зводила письменство лише до пропущених кризь цензурні «жорна» друкованих текстів, утверджувалося «екзистенційним модусом» існування та діяльності спільноти в історичному просторі), означав орієнтацію на антиімперський резистанс як неминучу доміанту творення суверенного українства. Українства, окремішнього у слові, а через те – і в дії, суспільному чині, українства, підставами буття якого, як провістив Шевченко (його передмова до «Седнівського Кобзаря» під цим оглядом має потрактовуватися як перший створений живою народною мовою документ революційного самостійництва), завжди були й лишатимуться «народ і слово».

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуревич З. «Молода Україна». До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського Братства / Зиновій Гуревич. – Х.: ДВУ, 1928. – 120 с.
2. Когут З. Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу / Зенон Когут // Когут Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 164 – 165.
3. Котляревський І. Енеїда на малоросійській мові / Іван Котляревський. – СПб.: Ізданієм М. Парпури, 1798. – 6 нумерів. + 73 + 26 с.
4. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М.: В Типографии Августа Семена, 1827. – XXXVI + 234 + 9 с.
5. Прицак О. Шевченко – пророк / Омелян Прицак. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/rizne/pritz1.htm>
6. Сверстюк Є. Рік високого сонця / Євген Сверстюк // Є. Сверстюк. На святі надій: Вибране. – К.: Наша віра, 1999. – С. 321 – 368.
7. Шевченко Т. Гайдамаки / Тарас Шевченко // Шевченко Тарас. Зібрання творів у шести томах. – К., 2001. – Т. 1. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/shev117.htm>
8. Шевченко Т. Панове субскрибенти / Тарас Шевченко // Шевченко Тарас. Зібрання творів у шести томах. – К., 2003. – Т. 5. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>
9. Шевченко Т. Передмова [до видання: «Гайдамаки». Поема Т. Шевченка. Санкт-Петербург, 1841] / Тарас Шевченко // Шевченко Тарас. Зібрання творів у шести томах. – К., 2003. – Т. 5. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/shev504.htm>
10. Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» / Тарас Шевченко // Шевченко Тарас. Зібрання творів у шести томах. – К., 2003. – Т. 5. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>